

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Een schatkamer in Europa: Koffie, thee en porselein in de Hollandse materiële cultuur

Muurling, S.T.D.

Citation

Muurling, S. T. D. (2011). Een schatkamer in Europa: Koffie, thee en porselein in de Hollandse materiële cultuur. *Holland. Historisch Tijdschrift*, 43(3), 212-222. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/80861>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/80861>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Een schatkamer in Europa

Koffie, thee en porselein in de Hollandse materiële cultuur

Allerlei goederen die oorspronkelijk voort zijn gekomen uit internationale handelscontacten zijn tegenwoordig niet meer weg te denken uit de Hollandse cultuur. Terwijl het Delfts Blauwe porselein als ‘typisch Hollands’ product vooral belangstelling trekt van toeristen, drinken Nederlanders per persoon jaarlijks een verbluffend gemiddelde hoeveelheid van 100 liter thee en bijna 150 liter koffie. Deze populariteit is verre van een modern verschijnsel. Al gedurende de vroegmoderne tijd hebben deze koloniale handelswaren het leven en wonen in Holland diepgaand beïnvloed. Met name koffie, thee en porselein zijn vanaf het begin van de 18de eeuw diep doorgedrongen in de levens van steeds bredere lagen van de bevolking. Volgens de theorie van de Industrious Revolution was de behoefte aan de nieuwe producten zelfs zo groot dat huishoudens meer gingen werken om hun consumptiemogelijkheden te vergroten. Aanwijzingen voor deze zogenaamde ‘materiële drift’ vinden we onder andere in het toenemende aanbod en het groeiende aantal verkooppunten van deze goederen in verschillende steden in Holland. Wie de consumenten van deze koloniale handelsproducten waren en hoe verreikend de diffusie hiervan was, blijkt hieruit echter niet. Om inzicht te krijgen in de relatie tussen de vraag- en aanbodkant van deze kwestie verkent dit artikel de verspreiding en doordringing van koffie, thee en porselein in Hollandse huishoudens aan de hand van 17de- en 18de-eeuwse boedelinventarissen. Deze boedelinventarissen bieden een waardevolle inkijk in de impact en omvang van de koloniale handel op consumptieveranderingen en de materiële cultuur onder verschillende lagen van de bevolking.

We hebben al de vensters van ons huis openstaan en laten er den zeewind en den landwind vrij door blazen.¹

Het culturele belang van de koloniale handelscontacten kan moeilijk overschat worden. Toen Johan Huizinga de bovenstaande uitspraak in 1935 optekende, bedoelde hij daarmee dat invloeden van buiten het Nederlandse volkskarakter sterk beïnvloed hadden.² Huizinga verwees hier-

mee voornamelijk naar de culturele uitwisselingen met Frankrijk, Engeland en Duitsland, maar deze uitspraak is evenzeer geldig in een meer globale context van overzeese handelscontacten. De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden (circa 1580-1795) heeft namelijk in allerlei opzichten te maken gehad met internationale beïnvloeding, op het gebied van politiek en economie, maar ook op dat van cultuur. De aanzienlijke toename van het aantal koffiehuisen in Hollandse steden met name vanaf het

einde van de 17de eeuw is hier een in het oog springende getuigenis van. Maar het is ook in de materiële cultuur, in de persoonlijke woondomeinen, dat deze invloed nadrukkelijk waarneembaar is. Hoewel er vanuit de economische geschiedenis is beargumenteerd dat de handel in koloniale handelswaren niet de economische kracht had om technologische innovaties op te zweepen of de arbeidsmarkt aan de productiekant fundamenteel te hervormen, hebben de schepen vol met nieuwe goederen uit de koloniën onomstotelijk verrijkende gevolgen gehad voor de consumptie en het materiële leven van huishoudens in de Republiek.³ Terwijl 17de-eeuwse genreschilderijen vooral rustige en sobere interieurs afbeeldden, suggereren boedelinventarissen met name vanaf het einde van de 17de eeuw een heel andere materiële werkelijkheid, boordevol met in pronkkasten uitgestalde exotica.⁴

Anders dan dikwijls gedacht wordt waren deze koloniale goederen in de vroegmoderne tijd niet slechts voorbehouden aan een kleine elite. Hoewel het aandeel van de koloniale goederen op de wereldhandel waarschijnlijk relatief bescheiden moet zijn geweest, was de markt voor met name tabak, suiker, koffie, thee en porselein groot. Er zijn dan ook belangrijke aanwijzingen voor het idee dat deze koloniale producten relatief snel een duidelijke plek hebben gekregen binnen het materiële leven van een aanzienlijk en bovendien groeiend deel van de Hollandse bevolking. Het doel van dit artikel is om een indruk te geven van de verrijkendheid van consumptieveranderingen ten gevolge van de introductie van koloniale producten in de Hollandse vroegmoderne wooncultuur. Dit zal gebeuren aan de hand van koffie, thee en porselein gedurende de 17de en 18de eeuw. Dit zijn statusverlenende goederen die met name vanaf het einde van de 17de eeuw populair worden en in toenemende mate diep doordrongen raken in de materiële cultuur van een steeds groter deel van de Hollandse huishoudens. Ik beperk mij hier tot het schetsen van enkele trends door algemene gegevens over de handelssomvang te vergelijken met een bronnenapparaat bestaande uit een steekproef van 14 Amsterdamse boedelinventarissen en verschillende lokale studies naar woonculturen. Hoewel de steekproef niet representatief is, zijn de bevindingen wel sprekend. Boedelinventarissen bieden ons namelijk een unieke inkijk in het ruimtelijke kader van het dagelijks leven van allerlei mensen uit verschillende sociale geledingen van de maatschappij en tonen hiermee de individuele schakels in grotere processen van consumptieverandering.

Afb. 1 'Ha Jorden kom je uit zee / Wat breng je meer als tee'. De verspreiding van het koloniale goed thee zoals blijkt uit het gesprek van een Hollandse boerin met haar vrijer (Abraham Allard, circa 1675-1725, Stadsarchief Amsterdam).

Overzeese handelsconnecties, consumptierevolutie en Hollandse huishoudens

De belangstelling voor het eigene van de culturele identiteit van Nederland in het algemeen en Holland in het bijzonder kent een lange geschiedenis.⁵ Deze fascinatie kan gedeeltelijk verklaard worden door de bijzondere positie van Nederland in het internationale bestel, als 'kruispunt van culturen'.⁶ Buitenlandse culturele invloed op het vroegmoderne Holland kwam niet alleen uit omringende landen als Engeland, Frankrijk en Duitsland, maar ook uit Oost- en West-Indië.⁷ Deze beïnvloeding verliep onder

andere via immigratie, via de verspreiding van voorbeeldboeken op het gebied van architectuur en interieurkunst, tijdschriften en belletrïe. Sinds de oprichting van de VOC en het handelscontact dat dit opleverde geschiedde dit bovendien niet in de laatste plaats in de vorm van de vele nieuwe goederen die de woon- en leefcultuur via de havens binnen wisten te dringen.⁸ Het beschikbaar komen van deze nieuwe goederen zoals koffie, thee en porselein, maar ook allerlei specerijen, katoen suiker en cacao, hebben de materiële cultuur van geheel Europa diepgaand beïnvloed. Een steekproefsgewijze greep uit 18de-eeuwse Amsterdamse boedelinventarissen illustreert deze verspreiding, van het relatief bescheiden bezit van imitatieporselein in een eenkamerwoning uit 1709 tot de uitbundige uitstalling van exotica over haast alle 21 kamers van een huis aan de Herengracht in 1756.⁹

De diffusie van de koloniale producten verliep met name via de Hollandse steden. Holland, en Amsterdam in het bijzonder, groeide gedurende de 17de eeuw uit tot een economisch zeer krachtige regio, het kernpunt van een maritiem imperium en een belangrijk centrum van innovatie in de wooncultuur.¹⁰ De reikwijdte van de vernieuwingen was groot en het duurde gemiddeld slechts één à twee generaties voordat de innovaties ook elders doordrongen raakten. Deze verspreiding verliep via de grote steden van Holland met veel contacten in de lange afstandshandel, naar kleinere steden en dorpen met centrumfuncties, naar het platteland en oost- en zuidwaarts naar omliggende landen.¹¹ Vertraging in de doordringing van nieuwe consumptiegoederen en ideeën naar de gewesten elders blijkt bijvoorbeeld uit de relatieve schaarste van porselein in Maastricht tot het midden van de 18de eeuw, terwijl dit product in Holland tegen het einde van de 17de eeuw al flink populair was.¹² Dat er ook binnen Holland zelf aanzienlijke regionale verschillen bestonden in de doordringing van porselein, blijkt uit studies naar de materiële cultuur van Doesburg, Oirschot en Maassluis. Het dorp Maassluis telt maar liefst vijf keer meer vermeldingen van porselein dan Doesburg en 42 keer zoveel als Oirschot in de periode 1625-1850. Dit is te verklaren door de verschillen in aanbod, koopkracht en levensstijl (afb. 1).¹³

Ondanks de regionale verschillen zijn er uit Hollandse boedelinventarissen gedeelde trends op te maken die wijzen op opmerkelijke verschuivingen in het bezit van nieuwe exotische consumptiegoederen en daarmee de vraag naar en patronen van consumptie.¹⁴ Want, hoe-

HET THEE EN KOFFY-GEREEDSCHAP.

Luft is een diepe Put.

En wacht u zelven, dat uwe herten niet te eeniger tyd bezwaart en worden met brasserye, en dronkenschap, en zorgvuldigheden dezes levens, en dat u dien dag niet onvoorziens [over] en kome, Lukas XXI: 34.

Afb. 2 Koffie- en theeconsumptie als opkomende gewoonte in Jan Luycken's prent genaamd 'Het thee- en koffy gereedschap' (Jan Luyken, 1711, Amsterdam Museum).

Afb. 3 Porselein in een geschilderd interieur met moeder en kind (Abraham van Strij, circa 1800, Rijksmuseum).

De internationale
handelscontacten hebben
het wonen en leven in
Holland diepgaand
beïnvloed

wel het bezit van koloniale goederen vóór 1650 slechts als curiosum gold voor een selecte elite, blijkt uit een steekproef van 18de-eeuwse Amsterdamse boedelinventarissen dat allerlei koloniale producten en hun benodigdheden inmiddels hun weg binnen de materiële cultuur van allerlei belastingklassen gevonden hadden. Naast allerlei serviesgoed, theebossen, koffiemolens en suikertangen, zijn er sporadisch ook andere exotica als Japanse dekens, Oost-Indische kisten en Turkse kleden in de huishoudens aan te treffen.¹⁵

Voor de doordringing en popularisering van goederen (tabel 1) zijn twee algemene voorwaarden van belang, namelijk voldoende aanwezigheid van aanbod en vraag. Enerzijds moest het aanbod van deze goederen groot genoeg zijn om de sterk groeiende vraag te accommoderen zonder prijsstijgingen voort te brengen die de vraag zouden kunnen onderdrukken. De vroegmoderne overzeese handelsexpansie voorzag de Republiek met name na 1650 van een ruim assortiment van koloniale goederen die in verschillende 'golven' voor het eerst met regelmaat werden ingevoerd.¹⁶ Anderzijds cruciaal voor de verspreiding van deze koloniale goederen in zowel de eet- en drink- als de wooncultuur was een aanzienlijke vraag van consumenten. Het is waarschijnlijk dat er met betrekking tot de vraag een impuls uit zal zijn gegaan van de economie.¹⁷ De bloeiende handel en industrie van de 17de-eeuwse Republiek bracht een welvaart met zich mee voor een zich gestaag uitbreidende toplaag van de bevolking, die daardoor in staat was flink te spenderen.¹⁸ De verklaring voor de toegenomen vraag moet eveneens gezocht worden in de aanvang van een groter proces, dat door historici wordt aangeduid als de 'consumptierevolutie', of *industrious revolution*.¹⁹ Deze revolutie beschrijft een fenomeen dat zijn aanvang zou hebben in de Republiek en waar de consumptie binnen huishoudens, met name bij de middenklassen maar ook bij de minder welgestelde lagen van de maatschappij, sterk toenam.²⁰ Jan de Vries heeft dit proces ook wel 'materiële drift' genoemd, waarmee hij verwijst naar het fenomeen dat huishoudens als economische eenheden harder gingen werken om hun consumptiemogelijkheden te vergroten.²¹ Deze materiële drift tekende zich in de huishoudens niet alleen af door het bezit van méér maar zowel door een grotere variëteit aan voorwerpen en een stijgende vraag naar luxegoederen, zoals porselein. Hoewel dit concept meestal gebruikt wordt om 18de-eeuwse veranderingen te beschrijven, tekenen

sommige doorslaggevende kenmerken van consumptieverandering zich in Holland al tegen het einde van de 17de eeuw af. De toenemende beschikbaarheid en diffusie van zowel psychotrope luxegoederen als de gebruiksvoorwerpen die hieraan verbonden zijn, behoren tot deze kenmerken.²²

Koffie en thee in Hollandse huishoudens

Samen met tabak en suiker, behoorden koffie en thee tot de meest succesvolle, gewilde en wijdverspreide goederen die voortkwamen uit de koloniale handelscontacten. De consumptie van deze nieuwe luxegoederen was niet slechts beperkt tot een kleine elite, maar verspreidde zich vanaf het einde van de 17de eeuw over allerlei lagen van de bevolking. Deze goederen genereerden bovendien een aanzienlijke spin-off van randproducten die zelfs de relatief onbemiddelde lagen van de bevolking wisten te bereiken.

Het aandeel van koffie en thee als consumptiegoederen groeide gestaag gedurende de 17de en 18de eeuw. Tot ongeveer 1690 waren koffie en thee in Holland niet geheel onbekend, maar was de aanvoer hiervoor incidenteel en beperkt en werden de goederen niet zelden opgekocht door zeer welgestelden als exclusieve noviteiten.²³ Hoewel de eerste openbare veilingen van koffie en thee in Amsterdam in 1661/2 plaatsvonden, liet regularisering van de handel en verkoop nog tot de jaren negentig op zich wachten.²⁴ Uit gegevens van veilingen van de VOC blijkt dat de omvang van de handel met name tussen 1690 en 1730 een enorme vlucht nam. In 1669 bestond slechts 0.03% van de totale VOC verkoop in Amsterdam uit koffie en thee en tegen het einde van de 17de eeuw nog steeds maar 4.1%. Aan het einde van de jaren dertig van de 18de eeuw was dit met 24.92% echter gestegen tot bijna een kwart van alle verkoop.²⁵ Doordat de totale verkoop van de VOC bovendien met 158% was toegenomen, waren de opbrengsten van koffie en thee in 1740 maar liefst 1312 keer groter dan in 1669.²⁶ Kwantitatieve gegevens over de prijzen van koffie en thee tot de 18de eeuw ontbreken grotendeels, maar bekend is dat de prijzen piekten rond 1710 en vervolgens tot de helft van de 18de eeuw daalden om daarna te stabiliseren.²⁷ Het is niet onwaarschijnlijk dat deze prijsdalingen die de koloniale dranken in toenemende mate toegankelijk maakten voor een groter deel van de bevolking verband houden met het stijgende aanbod vanaf de jaren twintig. Dat kwam door de cultivatie van koffie op plantages in andere tropische omgevingen zoals West-Indië.²⁸

Tabel 1 Doordringing van exotische producten en benodigdheden in Amsterdam

#	Jaar overlijden	Belastingklasse	Koffie en thee	Porselein	Imitatie porselein*	Suiker	Peper en zout	Chocolade	Tabak
4	1705	III	+	+	-	-	+	-	+
5	1705	III	+	+	+	-	+	+	-
3	1707	V	+	+	-	-	-	-	-
2	1708	IV	+	+	-	+	+	-	-
1	1709	IV	+	-	+	-	-	-	-
12	1738	I	+	+	-	-	-	+	-
13	1738	I	+	+	-	-	-	+	-
9	1751	I	+	+	+	+	-	+	-
6	1756	I	+	+	-	+	+	-	+
14	1775	I	+	+	-	+	-	+	+
10	1782	IV	+	+	+	-	-	-	+
8	1794	III	+	+	+	+	+	-	+
11	1794	I	+	+	+	-	-	+	+
7	1799	V	+	-	-	-	-	-	-

* Voor zover bekend en aangegeven in de boedelbeschrijving (o.a. 'Delfts blauw').

Hoewel een gedeelte van de ingevoerde koffie bestemd was voor de export naar andere delen van Europa, is het plausibel dat de groei van het handelsvolume een belangrijke aanwijzing is voor de toenemende consumptie binnen Holland (afb. 2).²⁹

Deze vermoedens over de verreikende verspreiding van koffie- en theeconsumptie worden vanuit de aanbodkant ondersteund door de aanzienlijke groei van het aantal verkooppunten vanaf het einde van de 17de eeuw. In Amsterdam verschenen steeds meer koffiehuisen en winkels gespecialiseerd in de verkoop van koffie en thee. Aan de hand van de belasting die eigenaren van koffiehuisen door de Staten Generaal werd opgelegd weten we dat er in het centrum van Amsterdam in 1700 maar liefst 32 legale koffiehuisen werden uitgebaat.³⁰ Soortgelijke ontwikkelingen hebben, weliswaar op kleinere schaal, eveneens in andere stedelijke centra plaatsgevonden, zoals in de hoofdsteden van Utrecht, Leeuwarden en Groningen.³¹ Zo ook in Leiden, waar uit de belastingregisters blijkt dat er in 1674 een gering aanbod van koffie en thee moet zijn geweest, terwijl het kohier van de personele omslag uit 1749 de aanwezigheid van bijna 200 koffie- en theewinkels

toont. Dit betekent vijf van deze winkels voor iedere honderd bewoners.³² Gegevens over door de stedelijke overheid verstrekte vergunningen suggereren dat het aanbod van deze koloniale dranken vanaf het begin van de 18de eeuw gemiddeld genomen groeide en een aanzienlijke vlucht nam in de tweede helft van de 18de eeuw.³³ De groei van het aanbod en de toenemende beschikbaarheid van koffie en thee zijn indicatief voor algemene trends op het gebied van consumptieverschuivingen, maar wie de consumenten waren en tot welke bevolkingsklassen zij behoorden, blijkt hieruit niet.

Voor informatie over de sociale verspreiding van consumptiepatronen kunnen we ons wenden tot boedelinventarissen, die een waardevolle inkijk bieden in de materiële cultuur van huishoudens uit verschillende lagen van de bevolking. Koffie- en theeconsumptie thuis creëerde namelijk een vraag naar andere producten die nodig waren voor het bereiden en het serveren ervan, zoals serviesgoed, koffiekannen en koffiemolens, theeketels en trekpotten. De toenemende aanwezigheid van deze goederen dat we in 17de en 18de-eeuwse huishoudens komt overeen met de gesignaleerde trends aan de aanbodkant. Zo

waren bij slechts 17% van de 89 bestudeerde 17de-eeuwse inventarissen van de welgestelde huishoudens uit Leiden en Den Haag aanwijzingen te vinden voor thee- en koffieconsumptie. Rond 1730 was dit bijna 95%.³⁴ Uit Delftse boedelinventarissen blijkt dat het bezit van theegoed gedurende de eerste drie decennia van de 18de eeuw was voorbehouden aan welgestelden en de middenklasse. Na prijsdalingen rond 1730 verspreidde het bezit van theegoed zich in toenemende mate over de lagere klassen.³⁵ Soortgelijke trends blijken ook uit andere lokale studies. Zo zijn er in de bijna 200 verzamelde boedelinventarissen uit de kleine industriestad Weesp vóór 1700 geen thee of koffiewaar te bespeuren, terwijl dertig jaar later bijna alle inventarissen tenminste één aan koffie of thee gerelateerd goed beschrijven, bij alle lagen van de bevolking.³⁶ Een vergelijkbaar beeld zien we bij het Zuid-Hollandse vissersdorpje Maassluis en de Hanzestad Doesburg gelegen in de Achterhoek.³⁷ De koffie en theeconsumptie was in beide plaatsen rond 1750, iets later dan in stedelijke centra als Amsterdam, algemeen opgenomen in de materiële cultuur van de huishoudens, hoog en laag.³⁸ Zoals te verwachten is beschikten de rijkere het eerst over deze producten en bezaten zij het meest, maar volgden de minder welgestelden binnen een eeuw maar met minder.³⁹

Amsterdamse huishoudens, dicht bij de aanvoerbron, waren vermoedelijk relatief snel in het opnemen van deze innovaties in de materiële cultuur.⁴⁰ Enkele steekproeven van Amsterdamse boedelinventarissen lijken te suggereren dat het bezit van benodigdheden voor koffie- en theeconsumptie al vroeg in de 18de eeuw door een aanzienlijk deel van de bevolking werd gedeeld. Van de vijf boedelinventarissen uit de periode 1705-1709 bezaten alle huishoudens dergelijke goederen. Zo bezat een weduwe van een vleeshouwer, overleden in 1707 en behorende tot de een na laagste belastingklasse, in haar gehuurde eenkamerwoning naast een zogenaamd theerekje met daarop allerlei schotels, drie rode trekpotten, een theeconfoor, een koffiekkan en een theeketel.⁴¹ Een andere weduenaar bezat in zijn kelderwoning ten tijde van zijn dood in 1709 allerlei thee- en koffiebenodigdheden, zoals 'een theerekje met eenig theegoed', een koffiekkan en een theeketel.⁴² Uit een studie naar de armere lagen van de Amsterdamse bevolking aan de hand van 35 inventarissen opgetekend tussen 1646-1674, 13 tussen 1700-1731 en maar liefst 912 boedelinventarissen gedurende de periode 1740 en 1782 blijkt ook dat de materiële cultuur die verbonden was aan de consumptie van koloniale dranken zich voor de lagere

Hoe armer de huishoudens, hoe groter het aandeel Delfts porselein

klassen met name vanaf het begin van de 18de eeuw moet hebben ontplooid.⁴³ Terwijl er in geen van de inventarissen uit de 17de eeuw producten gespecificeerd worden voor koffie- of theeconsumptie, wordt er tussen 1700 en 1731 bij bijna de helft van de huishoudens theegoed aangetroffen en bij op een na allemaal koffiegoed. Rond 1750 bezat bijna elk van de huishoudens tenminste één goed voor het maken van koffie of thee, terwijl bedden en matrassen bij maar liefst 29,5% van de onderzochte huishoudens ontbraken.⁴⁴

Porselein en imitatiegoed

Van alle goederen die in de inventarissen zijn geassocieerd met de consumptie van koloniale dranken, is bij de lagere klassen het bezit van Delfts aardewerk, een imitatie van Chinees porselein, het meest gebruikelijk en veelzeggend.⁴⁵ Zo werden er in de kelderwoning van de eerder genoemde weduenaar bijvoorbeeld 'Delfts aardewerk' op een theetafel en een 'partij Delftse potten' op de schoorsteenmantel omschreven.⁴⁶ Dit goedkopere imitatieporselein is een tekenende uitkomst van de diffusie van koloniale goederen. Het toont aan hoe in ieder geval een deel van de aan koffie- en theeconsumptie verbonden vraag naar serviesgoed uiteindelijk ook heeft bijgedragen aan het ontstaan van een ander soort aanbod, in dit geval in de vorm van imitatiegoed. Als een soort van 'consumptiebundels' versterkten de door de opkomst van de koloniale dranken gedreven consumptieveranderingen een

materiële drift naar weer andere goederen die nodig waren voor de consumptie ervan, zoals porseleinen koffie- en theekopjes.⁴⁷ Deze veranderende vraag gaf vervolgens aanzet tot weer andere veranderingen in zowel de handel als de productie.

De regelmatige import van grote hoeveelheden Chinees porselein naar Europa begon tussen 1620-1647, ruim een halve eeuw eerder dan die van koffie en thee.⁴⁸ Dit consumptiegoed was een van de eerste buitenlandse producten die een bepaalde status met zich meebracht en had al snel een aanzienlijke invloed op het modebeeld.⁴⁹ Met name gedurende de vroege jaren van de import fungeerden porseleinen producten onmiskenbaar als pronkstukken voor zeer welgestelde huishoudens. Porselein verzamelingen werden een prominente plaats gegeven binnen de ontvangstruimten, 'publieke' omgevingen waarin de inrichting de status en de culturele distinctie van de eigenaren diende te weerspiegelen.⁵⁰ In rijkere huishoudens aan het Leidse Rapenburg zijn gedurende de 17de eeuw verschillende voorbeelden van de aanwezigheid van porselein in de boedel te vinden, maar in het algemeen bleef het bezit door de beperkte aanvoer een zeldzaamheid, voorbehouden aan een selecte groep van zeer vermogenden.⁵¹ In 35 boedelinventarissen van minder vermogende Amsterdammers werd er bij slechts één 17de eeuws huishouden porselein vermeld, namelijk een gebroken kopje en een mosterdpot.⁵²

Toen een burgeroorlog in China vanaf 1647 het aanbod van porselein in Holland deed dalen, grepen lokale ondernemers deze kans aan om de markt te voorzien van imitatieproducten.⁵³ Het Delfts blauwe aardewerk, tegenwoordig beschouwd als een typisch Hollands product, is hier in Holland het bekendste voorbeeld van. Het Delfts blauw was een groot succes omdat dit imitatieporselein goedkoper was en door een groter segment van de bevolking aangeschaft kon worden.⁵⁴ Na 1685 kwam de handel weer op gang, maar de bloeiperiode van de imitatieproducten duurde zeker nog tot 1750, toen de VOC overging tot de import van grote hoeveelheden betrekkelijk goedkoop porselein.⁵⁵ Dit zorgde niet alleen voor de uiteindelijke neergang van de imitatie-industrie die maar moeilijk met het goedkopere buitenlandse porselein kon concurreren, maar ook voor een ware rage van porseleinverzamelingen onder een groter deel van de bevolking.⁵⁶ Gedurende 18de eeuw begonnen ook de lagere klassen in Delft opmer-

kelijk veel en met name Delfts porseleinen pronkgoed aan te schaffen, uitgesteld op schoorstenen en kasten.⁵⁷ Hoe armer de huishoudens, hoe groter het aandeel van Delfts porselein.⁵⁸ Ook uit steekproeven van Amsterdamse boedelinventarissen blijkt het bezit van porselein (Chinees dan wel imitatie) in alle geledingen van de samenleving. Zo bezat een eerder al genoemde weduwe vijf porseleinen boterschotels op een theerekje, allerlei schotels en borden en porseleinen kannen.⁵⁹ In het huis van een Amsterdamse timmerman nam porselein ten tijde van zijn dood in 1782 een prominente plek in. Hij stelde zijn verzameling tentoon in de voorkamer in een notenbomen porseleinkast, vol met allerlei theegoed. In een achterkamer bezat hij nog 'enig porselein' uitgesteld op de schoorsteenmantel.⁶⁰ Ook in Maassluis wordt er bij huishoudens uit de middenklassen tussen 1650-1750 steeds meer porselein vermeld in de inventarissen, hoewel het hier zeker tot eind 18de eeuw duurde voordat meer dan de helft van de armere bevolkingsgroepen hierover beschikten (afb. 3).⁶¹ De materiële drift naar deze luxegoederen was in landen als Frankrijk, Duitsland of Engeland nog niet zo breed verspreid over de huishoudens als in Holland.⁶² Hoewel de redenen voor dit verschil onduidelijk zijn, wijst De Vries op de belangrijke rol van de beschikbaarheid van nieuwe goederen voor het creëren van consumptiebehoeften.⁶³ De koloniale handelscontacten hebben hier ongetwijfeld een belangrijk aandeel in gehad.

Opvallend is dat, toen ook lagere klassen konden beschikken over deze goederen, de porseleinverzamelingen uit de huizen van de elite juist geleidelijk verdwenen. Zo is bekend dat uitbundige verzamelingen in de interieurs van Delftenaren gematigder werden en daar een meer sobere indeling in zwang kwam, terwijl het porseleinen siergoed naar de zolder verplaatst werd.⁶⁴ Uit de boedelinventarissen van de Amsterdamse steekproeven blijkt dat dit niet betekent dat het porselein in zijn geheel uit het interieur verdween, maar deze goederen lijken wel minder prominent aanwezig in de ontvangstvertrekken te zijn dan voorheen. In plaats daarvan was het porselein te vinden in zijkamers, achterkamers, binnenkamers en enkele keren in provisiekelders, terwijl er in de kostbaar ingerichte ontvangstvertrekken (met name de zogenaamde 'sael' en het voorhuis) van bijvoorbeeld de vrouw van de 'heer van Santfoort' en de vrouw van een plantagedirecteur geen porselein vermeld wordt.⁶⁵ In Delft raakten andere exo-

Afb. 4 Porselein uitgesteld op de kast. Detail van het pronkpoppenhuis van Petronella Dunois (onbekend, 1676, Rijksmuseum).

tische goederen juist in de mode bij de elite, zoals koloniale of Franse Lodewijk- en Empire meubelen.⁶⁶ Zulke verschijnselen, waar een bepaalde groep zich afkeert van bepaalde consumptiekeuzes van een andere groep, worden vaak toegeschreven aan de notie van pronkcultuur en Pierre Bourdieu's theorieën over het streven van groepen naar distinctie en groepsafbakening.⁶⁷

Holland wordt door Thera Wijzenbeek-Olthuis een 'ware schatkamer in Europa' genoemd.⁶⁸ De invloed van de uitgebreide handelscontacten was groot, zo groot dat Wijzenbeek-Olthuis op basis van een representatieve steekproef van 300 18de-eeuwse inventarissen in Delft, 200 Amsterdamse en 702 Haarlemse 17de-eeuwse boedelbeschrijvingen de stelling durft in te nemen dat juist de diffusie van exotica tot een van de echte kenmerken van de Hollandse wooncultuur behoort (afb. 4).⁶⁹ Het interessante van de doordringing van koffie en thee, porselein en de imitatieproducten in de Hollandse huishoudens is dat het aantoonde hoe 'nieuwe producten' voortkomend uit internationale handelscontacten aanzienlijke transformaties teweegbrengen in consumptiepatronen. Veranderingen in de materiële cultuur van huishoudens nemen een spilfunctie in binnen dit proces. De behoefte aan koffie en thee leidde namelijk niet alleen tot het kopen van deze produc-

ten, maar ook tot de aanschaf van allerlei luxegoederen nodig voor de bereiding hiervan en droeg zelfs bij tot het tijdelijk floreren van een alternatieve industrie van imitatieporselein. Vandaag de dag nog nemen deze producten een voorname plaats in binnen de Hollandse cultuur, hetzij in de dagelijkse drinkcultuur, dan wel als 'typisch Hollandse' rekwisieten in de verbeelding van het culturele verleden.

Besluit

Het is lastig om te spreken over dé Hollandse wooncultuur, wanneer we regionale en sociale verschillen in acht nemen. Ondanks de verscheidenheid zijn er bij vergelijkingen echter wel algemene trends in de verspreiding en doordringing van innovaties in huishoudens te constateren. Het zijn deze gedeelde verschijnselen waar we het hier over hebben.

De internationale handelscontacten en de stroom van goederen die hieruit voortkwam hebben het wonen en leven in Holland diepgaand beïnvloed. Buitenlandse invloeden deden zich aanvankelijk het sterkst gelden bij de rijkste bevolkingsgroepen, maar zijn, weliswaar later en proportioneel bescheidener, ook bij de minder vermogenden op te merken. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de verregaande doordringing van de koffieconsumptie bij de

armere segmenten van de bevolking enkele decennia na de regularisering van de handel. Het tekent zich ook af in de verspreiding van porselein en de productie van Delfts blauw als populair goedkoop alternatief voor het dure en modieuze maar tijdelijk in aanbod afnemende Chinese porselein.

In de verschillende regionale studies aan de hand van boedelinventarissen uit Holland komt een beeld naar voren van een materiële cultuur die onder invloed van handelscontacten ruim een eeuw voor de industriële revolutie onderhevig was aan voorname veranderingen en uitbreidingen. De omvang van dit proces is nog niet volledig in kaart gebracht, voor zover dat mogelijk zou zijn, maar is in verscheidene studies wel belicht en algemene trends zijn aangewezen. De import en popularisering van allerlei nieuwe producten als koffie, thee en porselein, maar ook suiker, tabak, katoen en chocola spelen hierin een belangrijke rol. In dit artikel heb ik geprobeerd de vinger te leggen op twee betekenisvolle verbanden. Enerzijds heb ik de samenhang tussen de veranderingen van verschillende consumptiepatronen onderling aan willen tonen, zoals die tussen koffie, thee en porselein. Anderzijds heb ik willen wijzen op het meer algemene verband

tussen veranderingen in consumptiepatronen, handel en lokale productie. Deze samenhang is met name interessant omdat het duiding geeft aan zowel de door Jan de Vries omschreven consumptierevolutie als een globaliseringsproces waarin op grotere schaal uitwisseling plaats heeft gevonden die in verregaande mate doorgedrongen is in de lokale structuren van de consumptie, productie en handel in Holland. Om een gedetailleerder beeld te krijgen van de ontwikkelingen van processen is meer onderzoek op microniveau nodig naar de verspreiding van nieuwe goederen binnen huishoudens uit verschillende lagen van de bevolking. Op basis van dit artikel kunnen we stellen dat deze processen zoals blijkt uit gegevens over de handel en boedelinventarissen in ieder geval verstrekkender en diepgaander lijken te zijn dan soms wordt aangenomen. De invloed van de koloniale producten zien we niet alleen binnen verschuivende consumptiepatronen van een steeds groter wordend segment van de bevolking, maar betreft ook het ontplooiën van handelsmogelijkheden en (lokale) industrieën. In economische termen mag de koloniale handel op de wereldhandel weliswaar een bescheiden aandeel innemen, in cultureel opzicht is deze inbreng verre van insignificant.

- 49 'Per fiets', *De Kampioen* 31, 37 (1914) 773-774.
- 50 Linders-Rooijendijk, *Gebaande wegen*, 143.
- 51 Schaap (red.), *Een eeuw wijzer*, 172.
- 52 Ebert, *Radelnde Nationen*, 371-377 en 378-389.
- 53 Vgl. daarentegen van N.C.F. Sas, 'Varieties of Dutchness', in: A. Galema, B. Henkes en H. te Velde (red.), *Images of the Nation. Different Meanings of Dutchness 1870-1940*, (Amsterdam Studies on Cultural Identity 2), (Amsterdam 1993) 5-16, aldaar 14-15.
- 54 Vgl. S. Stuurman, *Wacht op onze daden. Het liberalisme en de vernieuwing van de Nederlandse staat* (Amsterdam 1992).
- 55 Stuurman, *Wacht op onze daden*, 25-30.
- 56 Vgl. I. de Haan en H. te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900', *Bijdragen en mededelingen van de geschiedenis van Nederland (BMGN)* 111 (1996) 167-200
- 57 'Eine Nation auf Rädern', *Radmarkt* 1530 (1920) 13 'Cycling. For Business or Pleasure', *The Times* 'The Dutch Number' 6 december 1921; 'Nederland,...het heilige fietsen-land!' *De Kampioen* 44, 41 (1927) 1107.
- 58 Ebert, *Radelnde Nationen*, 405-408.

p. 212 Sanne Muurling | Een schatkamer in Europa

- 1 J. Huizinga, *Nederland's geestesmerk* (herziene uitgave, Leiden 1935) 1.
- 2 C.A. Davids, 'Inleiding' in: Ibidem (red.), *De Republiek tussen zee en vasteland. Buitenlandse invloeden op cultuur, economie en politiek in Nederland 1580-1800* (Apeldoorn 1995) 11.
- 3 A. McCants, 'Poor consumers as global consumers. The diffusion of tea and coffee drinking in the eighteenth century', *Economic history review. Feeding the masses. Plenty, want and the distribution of food and drink in historical perspective* 61 (2008); I. Wallerstein, *The modern world-system I. Capitalist agriculture and he origins of the European world economy in the sixteenth century* (New York 1974) 333-335, 173 en K. O'Rourke en J. Williamson, 'When did globalization begin?', *European review of economic history* 6 (2002) 23-50.
- 4 Zie voor verdere uitwerking van dit onderscheid tussen verbeelding en werkelijkheid wat betreft Hollandse huishoudens S. Muurling, 'Ideologische constructie of materiële werkelijkheid? Huiselijkheid in Amsterdam in de 17de en 18de eeuw' (masterscriptie Vrije Universiteit 2010).
- 5 Zie voor een overzicht Davids, 'Inleiding', 9-22.
- 6 Ibidem.
- 7 Voor een overzicht van publicaties op het gebied van vooral Europese invloeden op het Nederlandse binnenhuis zie R. Baarsen e.a. (red.), *Het Nederlandse binnenhuis gaat zich te buiten. Internationale invloeden op de Nederlandse wooncultuur* (Leiden 2007).
- 8 Davids, 'Inleiding', 14.
- 9 Stadsarchief Amsterdam (hierna GAA) Archief van de notarissen ter standplaats van Amsterdam (hierna Notarissen), inv.nr. 7532/37 en GAA, Archief van de familie De Vogel en aanverwante families, inv.nr. 318.
- 10 M. Westerman, 'Costly and curious, full of pleasure and home contentment. Making home in the Dutch Republic' in: Ibidem (ed.), *Art & Home. Dutch interiors in the age of Rembrandt* (Zwolle 2001) 24-25 en Davids, 'Inleiding', 14-16.
- 11 H.C. Dibbits, en G. Rooijackers, 'Materiële cultuur tussen zee en vasteland. De diffusie en receptie van asiatica in de Republiek' in: C.A. Davids e.a. (red.), *De Republiek tussen zee en vasteland. Buitenlandse invloeden op cultuur, economie en politiek in Nederland 1580-1800* (Apeldoorn 1995) 125.
- 12 W. Hupperetz, 'De studie van materiële wooncultuur in de Limburgse steden in de vroeg-moderne periode. Onderzoeksresultaten en mogelijkheden', *De Maasgouw* 117 (1998) 3.
- 13 Dibbits en Rooijackers, 'Materiële cultuur tussen zee en vasteland', 123-148.
- 14 T. Wijsenbeek-Olthuis, 'Het Hollands interieur in beeld en geschrift', *Theoretische geschiedenis* 23 (1996) 159 en J.A. Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard in de 17de en 18de eeuw. Ontwikkeling en diversiteit* (Wageningen 1999) 15-16.
- 15 GAA, Notarissen, inv.nr. 7532/37, GAA, Notarissen, inv.nr. 7287/871, GAA, Notarissen, inv. Nr. 4997/263, GAA Notarissen, inv. Nr. 6399B/27, GAA Notarissen, inv.nr. 6399B/309, GAA, Archief van de familie De Vogel en aanverwante families, inv.nr. 318, GAA, Collectie Handschriften, inv.nr. 221, GAA, Archief van de familie Goedkoop-Vis, inv.nr. 154, GAA, Archief van de familie Heshuysen en aanverwante families, inv.nr. 358, GAA, Archief van de familie Claasen en aanverwante families, inv.nr. 36, GAA, Archief van de familie Schumacher-Creighton, inv.nr. 2, GAA 88, inv.nr. 1129, GAA, Archief van de familie Brants en aanverwante families, inv.nr.

-
- 799 en GAA, Archief van Lodewijk Vermande, Hendrik Pieter van Beek en Maria Aletta Vermande, inv.nr. 150.
- 16 McCants, 'Poor consumers as global consumers', 173.
- 17 Wijsenbeek-Olthuis, 'Het Hollands interieur in beeld en geschrift', 146.
- 18 Westerman, 'Costly and curious', 21.
- 19 J. de Vries, *The industrious revolution. Consumer behaviour and the Household economy, 1650 to the present* (Cambridge 2008).
- 20 D. van den Heuvel en E. van Nederveen Meerkerk, 'Huishoudens, werk en consumptieveranderingen in vroegmodern Holland. Het voorbeeld van de koffie- en theeveerders in 18de-eeuws Leiden', *Historisch Tijdschrift Holland* 42 (2010) 102.
- 21 De Vries, 'Between purchasing power and the world of goods', 85-132.
- 22 Wijsenbeek-Olthuis, 'Het Hollands interieur in beeld en geschrift', 159; Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard*, 15-16; en Van den Heuvel en Van Nederveen Meerkerk, 'Huishoudens, werk en consumptieveranderingen in vroegmodern Holland', 102.
- 23 McCants, 'Poor consumers as global consumers', 175.
- 24 Ibidem, 176, 179.
- 25 Ibidem, 176.
- 26 Ibidem.
- 27 Ibidem, 177.
- 28 Ibidem.
- 29 H. Nijboer en B. van Tilburg, 'Tussen Compagnie en Handel-maatschappij. De Nederlandse koffiehandel in de 18de eeuw' in P. Reinders en T. Wijsenbeek-Olthuis (red.), *Koffie in Nederland. Vier eeuwen cultuurgeschiedenis* (Zutphen 1994) 25-34.
- 30 McCants, 'Poor consumers as global consumers', 177, 196 en T. Wijsenbeek-Olthuis, 'Ernst en luim. Koffiehuizen tijdens de Republiek' in: P. Reinders en T. Wijsenbeek-Olthuis (red.), *Koffie in Nederland. Vier eeuwen cultuurgeschiedenis* (Zutphen 1994) 43.
- 31 Wijsenbeek-Olthuis, 'Ernst en luim', 39.
- 32 Van den Heuvel en Van Nederveen Meerkerk, 'Huishoudens, werk en consumptieveranderingen in vroegmodern Holland', 107.
- 33 Ibidem, 111.
- 34 T. Wijsenbeek-Olthuis, A. de Wit en T. Muller, 'Van medicijn tot statussymbool. Koffie thuis in de 17de en 18de eeuw' in: P. Reinders en T. Wijsenbeek-Olthuis, *Koffie in Nederland. Vier eeuwen cultuurgeschiedenis* (Zutphen 1994) 111.
- 35 Ibidem, 105.
- 36 H. van Koolbergen, 'De materiële cultuur van Weesp en Weesperkaspel in de 17de en 18de eeuw' in: A. Schuurman, J. de Vries en A. van der Woude (red.), *Aards geluk. De Nederlanders en hun spullen van 1550 tot 1850* (Amsterdam 1997) 145.
- 37 H.C. Dibbits, *Vertrouwd bezit. Materiële cultuur in Doesburg en Maassluis 1650-1800* (Nijmegen 2001) 160.
- 38 Dibbits, *Vertrouwd bezit*, 321-326.
- 39 Ibidem, 180.
- 40 Kamermans, *Materiële cultuur in de Krimpenerwaard*, 13-15, Dibbits en Rooijackers, 'Materiële cultuur tussen zee en vasteland', 125 en McCants, 'Poor consumers as global consumers', 191.
- 41 GAA, Notarissen, inv.nr. 7287/871.
- 42 GAA, Notarissen, inv.nr. 7532/37.
- 43 McCants, 'Poor consumers as global consumers', 184-192.
- 44 Ibidem, 185-187.
- 45 Ibidem, 187-188.
- 46 GAA, Notarissen, inv.nr. 7532/37.
- 47 C.A. Bayly, *The birth of the modern World, 1780-1814* (Oxford 2004) 51.
- 48 Wijsenbeek-Olthuis, De Wit en Muller, 'Van medicijn tot statussymbool', 111.
- 49 Dibbits en Rooijackers, 'Materiële cultuur tussen zee en vasteland' 123.
- 50 Wijsenbeek-Olthuis, De Wit en Muller, 'Van medicijn tot statussymbool', 111.
- 51 Ibidem, McCants, 'Poor consumers as global consumers', 179 en Dibbits en Rooijackers, 'Materiële cultuur tussen zee en vasteland', 137.
- 52 McCants, 'Poor consumers as global consumers', 191.
- 53 Dibbits en Rooijackers, 'Materiële cultuur tussen zee en vasteland', 145.

- 54 Ibidem.
 55 Ibidem, 146.
 56 Wijsenbeek-Olthuis, 'De invloed van de VOC op het dagelijks leven in Delft', 109-111.
 57 T. Wijsenbeek-Olthuis, 'Vreemd en eigen. Ontwikkelingen in de woon- en leefcultuur binnen de Hollandse steden van de zestiende tot de negentiende eeuw' in: P. Boekhorst, P. Burke en W. Frijhoff (red.), *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1800. Een historisch-antropologisch perspectief* (Meppel 1992) 101-102.
 58 Ibidem.
 59 GAA, Notarissen, inv.nr. 7287/871.
 60 GAA, Notarissen, inv.nr. 114/36.
 61 Dibbits en Rooijackers, 'Materiële cultuur tussen zee en vasteland', 135.
 62 Wijsenbeek-Olthuis, 'Het Hollands interieur in beeld en geschrift', 156.
 63 De Vries, *The industrious revolution*, 180.
 64 Wijsenbeek-Olthuis, 'De invloed van de VOC op het dagelijks leven in Delft', 111.
 65 GAA, Archief van de familie Schumacher-Creighton, inv.nr. 2 en GAA, Archief van de familie De Vogel en aanverwante families, inv.nr. 318.
 66 Dibbits en Rooijackers, 'Materiële cultuur tussen zee en vasteland', 145.
 67 Ibidem.
 68 Wijsenbeek-Olthuis, 'Vreemd en eigen', 107.
 69 Ibidem, 84, 101 en Wijsenbeek-Olthuis, 'Het Hollands interieur in beeld en geschrift', 151, 156.

p. 223 Ewald Vanvugt | Nationale catechismus in de 21ste eeuw

- * Dit artikel is een bewerking van een gedeelte uit *Nieuw Zwartboek van Nederland overzee, wat iedere Nederlander moet weten*, veel vermeerderde editie (uitgeverij Aspekt, verschijnt herfst 2011).
- 1 *De Staatscourant* nr. 246 (1992).
 - 2 L. Akveld, E.M. Jacobs (red.), *De kleurrijke wereld van de VOC* (Bussum 2002).
 - 3 Rapport CHT 1: Projectbureau Cultuurhistorisch Toerisme, 'Business plan cultuurhistorische wandelingen rond het thema V.O.C.' (Amsterdam 1995).
 - 4 Rapport CHT 2: Projectbureau Cultuurhistorisch Toerisme, Verslag vierde landelijk V.O.C.-beraad Enkhuizen, 18 oktober 1995 (Amsterdam 1995) 3.
 - 5 Rapport CHT 2, 7.
 - 6 Akveld, Jacobs, *De kleurrijke wereld*.
 - 7 S. Kalf, *De 'loffelijke Compagnie'. Historisch overzicht der O-I. Compagnie* (Amsterdam 1916).
 - 8 Philip D. Curtin, *Cross-cultural Trade in World History* (Cambridge UK 1984).
 - 9 J. Vogel, *De opkomst van het indocentrische geschiedbeeld. Leven en werken van B.J.O. Schrieken en J.C. van Leur* (Hilversum 1992) 229.
 - 10 Curtin *Cross-cultural Trade*, 153.
 - 11 J.P. Puype en M. van der Hoeven (red.), *Het arsenaal van de wereld. De Nederlandse wapenhandel in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 1993) 48.
 - 12 Akveld en Jacobs, *De kleurrijke wereld*, 87.
 - 13 M.E. van Opstall, 'Laurens Reael in de Staten-Generaal, het verslag van Reael over de toestand in Oost-Indië' in: *Nederlandse Historische Bronnen* (Den Haag 1979): 175-213, aldaar 180.
 - 14 H.T. Colenbrander, *Jan Pietersz. Coen. Bescheiden omtrent zijn bedrijf in Indië*, aangevuld door W.Ph. Coolhaas (7 delen Den Haag 1913-1934) deel 4, 619.
 - 15 W. IJsbrentsz. Bontekoe, *Journal ofte gedenckwaardige beschrijvinghe* (1646), met de nieuwe ondertitel: *De wonderlijke avonturen van een schipper in de Oost 1618-1625*, bezorgd door V.D. Roeper (Amsterdam 1996) 101-102.
 - 16 Akveld en Jacobs, *De kleurrijke wereld*, 112-113. De vijf monumenten voor Coen in Amsterdam 1: Levensgroot op de Beurs van Berlage, hoek Damrak-Oudebrugsteeg. 2: Levensgroot op het Stadsarchief, het voormalig hoofdkantoor van de Nederlandsche Handel-Maatschappij in de Vijzelstraat, hoog boven de hoofdingang. 3 en 4: Levensgroot in baksteen en portret in basalt op het voormalige Scheepvaarthuis, nu een hotel, aan de Prins Hendrikkade. 5: Portretkop met lauwerkrans in natuursteen boven de hoofdingang van het Koninklijk Instituut voor de Tropen.
 - 17 E. Vanvugt, *Wettig opium. 350 jaar Nederlandse opiumhandel in de Indonesische archipel* (Haarlem 1985).
 - 18 J.C. Baud, 'Proeve van een geschiedenis van den handel en het gebruik van opium in Nederlandsch-Indië',